

“NAVOIY VA GULI” DOSTONIDA VAQT TUSHUNCHASINI IFODALOVCHI BIRLIKLARNING LINGVOKULTUROLOGIK TAHLILI

Sunnatov Shahobiddin Shuhrat o'g'li

Qarshi davlat universiteti

Filologiya fakulteti 3-bosqich talabasi.

sunnatovshahobiddin538@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21057368>

Annotatsiya. Maqolada o'zbek xalq dostoni “Navoiy va Guli”da vaqt tushunchasini ifodalovchi til birliklari lingvokulturologik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Doston matni asosida vaqt leksemalarining semantik guruhlari, kun qismlari va siklik vaqt, folklorga xos vaqt formulalari, muqaddas sonlar bilan bog'liq vaqt o'lchovlari, diniy-abadiy vaqt tasavvuri hamda vaqt, taqdir va inson holati o'rtasidagi munosabat ko'rib chiqiladi. Vaqt birliklari zamiridagi milliy-madaniy mazmun ochib beriladi.

Kalit so'zlar: lingvokulturologiya, vaqt konsepti, doston, vaqt leksemasi, siklik vaqt, muqaddas son, diniy-abadiy vaqt, taqdir, milliy-madaniy mazmun.

Аннотация. В статье с лингвокультурологической точки зрения анализируются языковые единицы, выражающие понятие времени, в узбекском народном дастане «Навои и Гули». На материале текста рассматриваются семантические группы темпоральной лексики, части суток и циклическое время, фольклорные временные формулы, временные меры, связанные со священными числами, представление о религиозно-вечном времени, а также связь времени, судьбы и состояния человека.

Раскрывается национально-культурное содержание временных единиц.

Ключевые слова: лингвокультурология, концепт времени, дастан, темпоральная лексика, циклическое время, священное число, религиозно-вечное время, судьба, национально-культурное содержание.

Abstract. The article analyzes, from a linguocultural perspective, the linguistic units expressing the concept of time in the Uzbek folk epic “Navoiy va Guli”. Based on the text, it examines the semantic groups of temporal vocabulary, parts of the day and cyclical time, folkloric time formulas, time measures associated with sacred numbers, the notion of religious-eternal time, and the relationship between time, fate and the human condition, revealing the national-cultural content of the temporal units.

Keywords: linguoculturology, concept of time, epic (doston), temporal vocabulary, cyclical time, sacred number, religious-eternal time, fate, national-cultural content.

Kirish. Vaqt — inson ongida olamni idrok etishning eng asosiy kategoriyalaridan biri bo'lib, har bir xalqning tilida o'ziga xos tarzda aks etadi. Lingvokulturologiyada vaqt madaniyatning markaziy konsepti (konstantasi) sifatida o'rganiladi: til birliklari orqali xalqning vaqtini qanday idrok etishi, o'tmish, hozir va kelajakka munosabati ochiladi [2; 3].

A.Ya.Gurevich ta'kidlaganidek, o'rta asr kishisining vaqt tasavvuri zamonaviy chiziqli vaqtdan farqli — siklik, diniy-mifologik xususiyatga ega bo'lgan [4]. Xalq dostonlari ana shu an'anaviy vaqt tasavvurini saqlovchi qimmatli manbadir. Lingvokulturologik tahlilda vaqt birliklari nafaqat leksik ma'nosi, balki ular orqali ifodalanadigan madaniy konnotatsiya, ramziy mazmun va xalq dunyoqarashi jihatidan o'rganiladi; bu yondashuv til faktidan madaniyat mohiyatiga o'tish imkonini beradi [2].

“Navoiy va Guli” dostonida vaqtni ifodalovchi til birliklari nihoyatda xilma-xil: oddiy vaqt leksemalaridan tortib folklor formulalari, muqaddas son o‘lchovlari va diniy-abadiy vaqt tushunchalarigacha. Mazkur maqolada shu birliklar yig‘ib olinib, ularning semantik guruhlari va lingvomadaniy mazmuni tahlil qilinadi. Tadqiqotda tavsiflash, konseptual va kontekstual-lingvomadaniy izohlash usullaridan foydalanilgan.

1. Vaqt leksemalarining semantik guruhlari. Dostondagi vaqt leksikasini bir necha guruhga ajratish mumkin. Astronomik-tabiiy vaqt birliklari kun aylanishi va taqvim bilan bog‘liq: *kun* (matnda 79 marta), *tun*, *kecha*, *kunduz*, *oy*, *yil*. Subyektiv-qisqa vaqt birliklari nutqda muddatning qisqaligini bildiradi: *lahza*, *dam*, *pas* (“*bir paslga*”), *payt*, *fursat*, *soat*. Inson hayoti bilan bog‘liq birlik — *umr* (“*bir umr duoyingizni qilaman*”). Tarixiy-epoxal vaqt esa *zamon* va *davr* leksemalari orqali ifodalanadi (“*Abu Said Mirzoning vaqtida*”, “*davri davron surasan*”). Bu tabaqalanish xalqning vaqtni tabiiy, shaxsiy va tarixiy o‘lchovlarda idrok etishini ko‘rsatadi. E’tiborli jihati shuki, eng ko‘p qo‘llangan leksema — “*kun*” bo‘lib (79 marta), bu vaqtning kundalik, inson hayotiga eng yaqin birligi xalq ongida markaziy o‘rin egallashini dalillaydi. Subyektiv-qisqa birliklar (*lahza*, *dam*, *pas*) esa hissiy-dramatik lahzalarni ta’kidlash uchun xizmat qiladi va vaqtning psixologik kechishini ifodalaydi.

2. Kun qismlari va siklik vaqt. An’anaviy madaniyatda vaqt, avvalo, kun va tun almashinuvi — siklik kechinma orqali o‘lchanadi. Dostonda kun qismlarini bildiruvchi so‘zlar faol: *tong* (“*tonglar otib*”), *sahar*, *ertalab*, *pehshin*, *oqshom*, *shom*, *kechqurun*. To‘liq kunlik sikl yaxlit ifodalanadi: “*oqshomdan to tonggacha, kun chiqqanda...*”. Bu siklik tasvir mehnat, ibodat va turmush ritmini aks ettiradi: masalan, “*ertalab juma namozini o‘qib...*” iborasida vaqt diniy amal bilan o‘lchanadi. Siklik vaqt tabiat va inson hayotining uzluksiz takrorlanuvchi tartibini ifodalab, dunyoning barqarorligi haqidagi xalq tasavvurini namoyon etadi. Bunday tasavvurda vaqt sof miqdoriy o‘lchov emas, balki tabiat hodisalari (kun chiqishi, botishi) va diniy amallar (namoz vaqtlari) bilan to‘ldirilgan sifatli kechinmadir. Bu — an’anaviy dehqonchilik-chorvachilik turmushiga xos vaqt idrokini ko‘rsatadi, unda kun tartibi tabiat ritmiga bo‘ysunadi.

3. Folkloriga xos vaqt formulalari. Doston tilida vaqt ko‘pincha aniq sana bilan emas, an’anaviy og‘zaki ijod formulalari orqali beriladi. Voqea boshlanishi noaniq vaqt formulasi bilan ochiladi: “*Kunlardan bir kuni...*”. Vaqt o‘tishi esa obrazli “*Alqissa, kunlar o‘tib, tonglar otib...*” qurilmasi bilan ifodalanadi. Masofa va davomiylik ham vaqt orqali o‘lchanadi: “*qo‘ylarni haydashib, 3 oy deganda shu bozorga yetib keldi*”. Bu formulalar aniq xronologiyani emas, voqeaning epik kengligini va davomiyligini ifodalaydi. Ular tinglovchini real vaqtdan badiiy-epik vaqt o‘lchoviga olib o‘tib, dostonga o‘ziga xos sur‘at va ritm baxsh etadi. Bunday noaniqlik tasodifiy emas: u epik bayonga umumlashma, an’anaviy tus berib, voqealarni muayyan sanadan ozod qiladi va ularni “har doim va hech qachon” oralig‘idagi folklor vaqtiga joylashtiradi. Shu bois doston vaqti tarixiy emas, balki badiiy-shartli xususiyatga ega.

4. Muqaddas sonlar va vaqt o‘lchovi. An’anaviy madaniyatda ayrim sonlar vaqt o‘lchovida ramziy-muqaddas ma’no kasb etadi. Dostonda *qirq* (40) soni alohida o‘rin tutadi: “*podsho Husayn 40 kungacha mening o‘tovimga kirmaydi*”; bu sahnada qirq kunlik muddat an’anaviy “chilla” — sinov va kutish davri sifatida namoyon bo‘ladi. Shuningdek, “*35-kuniga yetaverdi*”, “*kunma kun...*” kabi sanoq vaqtning kechishini ta’kidlaydi. Qirq kunlik muddatning o‘zbek xalq madaniyatida tug‘ilish, motam va niyat-marosimlar bilan bog‘liqligi ma’lum; dostonida uning qo‘llanishi vaqt o‘lchovining madaniy-ramziy zaminga ega ekanini ko‘rsatadi.

Qirq soni Sharq va islom madaniyatida kamolot, sinov va o‘tish davrini ramzlovchi muqaddas son sanaladi; uning dostonida kutish-sinov muddati sifatida kelishi xalq ongidagi son-

vaqt ramziyligini aks ettiradi. Bu hodisa raqamli vaqt o'lovlarining quruq miqdor emas, balki madaniy ma'no tashuvchi belgi ekanini tasdiqlaydi.

5. Diniy-abadiy vaqt tasavvuri. Islomiy dunyoqarash ta'sirida dostonda foni (o'tkinchi) va boqiy (abadiy) vaqt qarama-qarshiligi yaqqol seziladi. *Dunyo* leksemasi (matnda 44 marta) ko'pincha o'tkinchilik ma'nosida keladi, *oxirat*, *qiyomat*, *abad* esa abadiy vaqtни bildiradi: "*Alisherbekning boshiga qiyomat kunini solsa...*"; "*Gulijon abadiy manziliga yetdi*".

So'nggi ibora — o'limning evfemistik ifodasi bo'lib, vaqtни dunyoviy chegaradan oxirat sari cho'zilgan deb idrok etishni ko'rsatadi. Bunday vaqt tasavvuri zamirida xalqning inson umri Yaratgan belgilagan muddat bilan o'lchanadi, degan e'tiqodi yotadi. Dunyo va oxirat qarama-qarshiligi vaqtни ikki qatlamga ajratadi: chekli, o'tkinchi dunyoviy vaqt va cheksiz, abadiy ilohiy vaqt. Inson hayoti birinchisida kechsa-da, uning yakuniy maqsadi ikkinchisiga — abadiylikka qaratiladi. Bu — o'zbek-islom dunyoqarashidagi vaqtning ma'naviy-axloqiy yo'naltirilganligini ko'rsatadi.

6. Vaqt, taqdir va inson holati. Dostonda vaqt ko'pincha taqdir va inson hayotining hal qiluvchi lahzalari bilan bog'lanadi. "*Vaqt soati yetdi*" iborasi muhim hodisaning — goh uylanish, goh ajalning belgilangan payti kelganini bildiradi: "*mana vaqt soati yetib, uylanadigan bo'lsa...*".

Bu ibora vaqtни inson ixtiyoridan tashqari, oldindan belgilangan kuch (taqdir) sifatida idrok etishni aks ettiradi. Hissiy jihatdan ham vaqt subyektiv tarzda kechadi: ayriliq va iztirob lahzalarida vaqt cho'zilib ketadi — "*kunma kun Gulijonning joni ketaverdi*" iborasida kutishning og'ir, sekin oqimi seziladi. Demak, doston vaqtни faqat o'lov emas, balki inson kechinmasi va taqdiri bilan yo'g'rilgan tushunchadir. Quvonchli damlar tez o'tgandek, ayriliq va kutish lahzalari cho'zilgandek tasvirlanadi — bu vaqtning obyektiv emas, hissiy-subyektiv idrok etilishini ko'rsatadi. Vaqt va taqdir bog'liqligi esa qahramonlarning hayotdagi muhim burilish nuqtalarini (sevgi, ayriliq, o'lim) "belgilangan payt" sifatida talqin qilib, xalqning taqdirga ishonch e'tiqodini namoyon etadi.

7. Vaqt va makonning o'zaro bog'liqligi. An'anaviy tafakkurda vaqt ko'pincha makon orqali idrok etiladi. Dostonning ilk satrlaridayoq vaqt va makon birikib keladi: "*kun chiqish tomon ... kun botish tomondan*" — bu yerda quyoshning chiqishi va botishi ham vaqtни (ertalab-kech), ham makonni (sharq-g'arb) bildiradi. Xuddi shunday, "*oqshomdan to tonggacha*" iborasi vaqt oralig'ini quyosh harakati orqali o'lchaydi. Bu — vaqtни mustaqil, mavhum o'lov sifatida emas, balki ko'rindigan tabiat hodisalari va makon bilan uzviy bog'liq holda idrok etishni ko'rsatadi. Bunday vaqt-makon birligi an'anaviy madaniyatga xos sinkretik dunyoqarashning lisoniy aksidir.

8. Vaqt, tarix va xotira. Doston vaqtining yana bir qatlami — tarixiy-xotira vaqtни bo'lib, u sulolalar va hukmdorlar almashinuvi orqali ifodalanadi: *Amir Temur* davridan *Abu Said Mirzo*, so'ngra *Husayn Boyqaro* davriga o'tish vaqtning tarixiy oqimini belgilaydi ("*Abu Said Mirzoning vaqtida mamlakat xor-zor bo'ldi*"). Bu yerda vaqt nafaqat o'lov, balki baho — "notinch davr" va "adolatli davr" qarama-qarshiligi orqali xalqning tarixiy xotirasi va ideali ifodalanadi. Marhumlarning ruhini yod etish, ularga Qur'on bag'ishlash kabi sahnalar esa o'tmish bilan hozir o'rtasidagi ma'naviy aloqani — xotira vaqtini namoyon etadi. Shu tariqa vaqt xalqning o'tmishga munosabati va qadriyat tizimini ham o'zida aks ettiradi.

Keltirilgan misollar shuni ko'rsatadiki, dostondagi vaqt birliklari yaxlit, ko'p qatlamli konseptual tizim hosil qiladi.

Unda tabiiy-siklik vaqt (kun, tun, fasl), chiziqli-tarixiy vaqt (zamon, davr, sulolalar almashinuvi) va diniy-abadiy vaqt (oxirat, qiyomat) o'zaro uyg'unlashadi. Bu uch o'lchovning birgalikda mavjudligi an'anaviy o'zbek-islom dunyoqarashiga xos bo'lib, unda inson hayoti tabiat ritmi, tarix oqimi va abadiyat tasavvuri kesishgan nuqtada idrok etiladi.

Xulosa. "Navoiy va Guli" dostonida vaqt tushunchasini ifodalovchi birliklarning lingvokulturologik tahlili shuni ko'rsatadiki, vaqt asarda boy va ko'p qirrali konsept sifatida namoyon bo'ladi. Vaqt leksemalarining semantik guruhlar (astronomik, subyektiv, umr, davr-zamon), kun qismlari va siklik vaqt, folklor formulalari, muqaddas son o'lchovlari, diniy-abadiy vaqt hamda vaqt-taqdir munosabati doston tilida o'zaro bog'liq tizim tashkil etadi.

Vaqt birliklari zamirida xalqning an'anaviy dunyoqarashi — tabiat sikliga bog'liqlik, islomiy abadiyat tasavvuri va taqdirga ishonch mujassamlashgan. Folklorga xos vaqt formulalari epik bayonga o'ziga xos sur'at bersa, "vaqti soati yetdi", "abadiy manzil" kabi iboralar vaqtni inson taqdiri va hissiyoti bilan bog'laydi.

Demak, doston vaqt birliklari o'zbek xalqining vaqtni idrok etish tarzini lisoniy shaklda saqlovchi qimmatli madaniy manba bo'lib, lingvokulturologik tadqiqotlar uchun keng imkoniyat ochadi. Tadqiqot natijalari oliy ta'limda lingvokulturologiya va folklor tilini o'qitishda amaliy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. "Navoiy va Guli" dostoni qo'lyozma varianti
2. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Издательский центр «Академия», 2001.
3. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. – М.: Языки русской культуры, 1997.
4. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. – М.: Искусство, 1984.
5. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006.
6. Худойберганова Д. Матнинг антропоцентрик тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2013.